

LENGYEL ANDRÁS

József Attila Cigánydala

EGY SORSFORDÍTÓ ÖNMEGHATÁROZÁSI KÍSÉRLETRŐL

József Attila „Nincsen apám, se anyám” kezdetű, *Tiszta szívvel* című verse 1925. március 25-én jelent meg a Szeged című – nomen est omen – szegedi napilapban. (Ez a lap korábban is, később is Délmagyarország néven jelent meg, s hosszú időn át a legjobb „vidéki” magyar újság volt, a maga nemében emblematisz médiüm. 1925-ben vezető munkatársai olyanok voltak, mint például Juhász Gyula és Móra Ferenc, vagy az akkor rövid ideig Szegeden élö és dolgozó Szabó Dezsö.) A vers egyike a költö legtöbbet emlegetett, legnevezetesebb, személyes sorsát is messzemenően befolyásoló költeményeinek. Botránykővé vált, s ugyanakkor híré t s nevét is megalapozta. A szegedi egyetem neves nyelvészprofesszora, Horger Antal emiatt a vers miatt „tanácsolta el” a tanári pályától, de ez a vers szerezte meg számára olyan neves és befolyásos irodalmárok elismerését, mint Hatvany Lajos (akinek mecénási „allúrjei” később sokszor segítették át nehéz helyzeteken) vagy Ignotus Hugó (aki akkor már külföldön élve is gondoskodott arról, hogy a vers *reprezentatív* nagy versként kerüljön be a Nyugat olvasóinak horizontjába). Írásaikon túl cikkek, elismerő jegyzetek sora is született e versről, s mint később Tverdota György észrevette, e vers fogadtatástörténete József Attila költői szereptudatát is messzemenően befolyásolta – e nélkül nem az a költö formálódott volna ki, mint akit ma ezen a brand-néven ismerünk.

*

Amikor ez a vers megszületett, a költö még csak húszéves volt. Irodalmi debütálása persze már megtörtént; már 1922-ben kötete is jelent meg, sőt a költöt költővé ütö, rangot adó folyóiratban, a Nyugatban is letette már névjegyé t. Később azonban, tudjuk, első két kötetét hallgatólagosan „valorizálta” – „első” könyvének az 1929-ben közzétett *Nincsen apám, se anyámat* tekintette. Az addigiakat, ha ezzel demonstratív e nem is tagadta meg, leminősítette. Döntését az irodalomtörténet-írás is visszaigazolja, hiszen sokan – ahogy elsőként Tverdota György tette – az „igazi” József Attilát 1928-tól számítják. Költőnek és méltatónak ez az egybehangzó ítélete annál élesebben emeli ki a kontrasztot: az 1925-ös vers alkotói periódusa és maga a vers, bizonyos, le nem tagadható inkongruenciáját. S ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy az „első igazi” könyv, az 1929-es ennek az 1925-ös versnek az első, erőteljes fölütéseként megszólaló, emblematisz sorát („Nincsen apám, se anyám”) tette meg kötetcímmé, – a probléma még markánsabban jelentkezik: a *Tiszta szívvel* a maga eredeti időrendi helyén rendhagyó vers, kiemelkedik környezeté színvonalából, váratlan, eruptív teljesítmény.

Miért s hogyan lehetett azzá?

A válasz utólag, közel száz év távlatából sem könnyű. A József Attila-filológia időközben elég nagyra nőtt, a költö életéről is, műveiről is elég sokat tudunk, sőt a József Attila-kutatóknak immár nemcsak az első nagy nemzedéke, a Szabolcsi Miklós és Péter László ne-

vével jelezhető vonulat lépett le az értelmezés színpadáról, de lassan a második, sőt a harmadik, a Tverdota György fémjelezte értelmezői közösség (azaz saját nemzedékem) is búcsúja előtti, összegző fázisához ért. A *Tiszta szívvel* egyediségének természetét mégsem sikerült igazán jól meghatározni. Az értelmezésből, úgy tetszik, valami még mindig hiányzik.

Pedig maga a vers egyáltalán nem látszik nagyon bonyolultnak. „Egyszerű” forma, jól áttekinthető, világos kijelentőmondatok sora. És semmi ezektől elütő, túlbonyolító „spekuláció” – minden kijelentés szinte életrajzi filológiaként is olvasható (sokan és sokszor így is olvasták). A jobb filológusok persze tudják, ez az evidenciaélmény legalább annyira a poiézisz eredménye, mint amennyire életrajzi faktum. Az élet tényei, mint minden valamire való műalkotásban, itt is értelmezettek, azaz alakítottak. A filológia nagy kérdése éppen a tények és az alakítás viszonyára irányul. Nem csak azért, mert a gyanú hermeneutikája teljesen soha el nem hallgattatható, de azért is, s azért elsősorban, mert a tények és az alakítás közötti rések kínálják föl a műalkotásba való racionális behatolás csaknem egyedüli lehetőségét. Ez az esztétikai „penetráció”, bármily erőszakos is, megmutat valamit a vers tudattalanjából. (Ami, szögezzük le mindjárt, nem teljesen azonos a költő személyes tudattalanjával, de nem is idegen attól. A költő és verse valamiképpen összetartozik, csak ennek az összetartozásnak a mikéntje nem nyilvánvaló, vagy csak hozzávetőlegesen írható le.) Az értelmező számára azonban az egyetlen bizonyosság a *költő*, a *vers* és az *értelmező* „Bermuda-háromszöge”. Minden más csak bizonytalan alapú, durvább vagy finomabb projekció.

Kiindulásnak mindenesetre csak a versszöveg kínálkozik. Valami, amit meg akarnánk érteni, a szövegben képeződik le, s az értelmező is *közvetlenül* csak e szöveggel találkozik. Minden más csak másodlagos, csak közvetve érvényesülő percepció lehet.

Érdemes tehát az egész verset magunk elé idézni (hogy semmi ne vonja el figyelmünket a szövegtől):

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm.

Harmadnapja nem eszek,
se sokat, se keveset.
Húszesztendőm hatalom,
húszesztendőm eladom.

Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.
Tiszta szívvel betörök,
ha kell, embert is ölök.

Elfognak és felkötnek,
áldott földdel elfödnek
s halált hozó fű terem
gyönyörűszép szívemen.

*

Ha „kívülről”, a naiv, de racionális – azaz formalista, technicista – olvasó módján közeledünk a szöveghez, két dolog azonnal nyilvánvaló lesz. (1) A forma „egyszerű”: a vers négy négysoros strófából áll, rímképlete is a lehető legegyszerűbb. (2) A tizenhat sor logikai szerkezete hasonlóképpen világos, jól lekottázható. Helyzet- és állapotrögzítés, intellektuális (mentális) pozicionálás, a pozícióból adódó potenciális cselekvési lehetőségek fölvázolása és minősítése, s az ebből szükségképpen következő társadalmi „bukás”, majd mindezek erkölcsi igazolása.

A verstani – formai – sajátosságokra nem érdemes itt sok időt fordítanunk; a vers truvája nem itt keresendő. Szerepe csak az egyszerűség aurájának, a „jól olvashatóságnak” a biztosítása. A szöveg logikai építkezése már árulkodóbb. A tizenhat sorból az első hét egy hiányleltár, annak sorolása, miye nincs a vers alanyának: apja, anyja, istene, hazája, bölcsője, szemfedője, csókja, szeretője – s ennivalója. („Harmadnapja nem eszek / se sokat, se keveset.”) Ez a hiánylista retorikailag igen erősen hangsúlyozott hiányleltár: a „nincs”, a „se” (amely a hét sorban nyolcszor ismétlődik!), a „nem” megadja e felsorolás alaphangját. A hiányzó – s a versben pontosan meg is nevezett! – dolgok sorozata (és sorrendje) egy történetileg szituált személyes érték-katalógus. A hiányzóként megnevezett valamennyi dolog (*res*) evidensen érték, a személyes élet – s a kor nyilvános, uralkodó értékrendje szerint egyaránt. A megnevezett – részben konkrét, részben metaforikus – értékek sorozata kettő kivételével, a személyes élet alapértékei (apa, anya stb.), *minden* emberi élet föltételei. Nélkülük emberi élet elképzelhetetlen, így érvényességük megkérdőjelezhetetlen. A harmadikként és negyedikként említett két *res* (isten, haza) voltaképpen a többihez hasonlóan evidencia, de ezek specifikuma uralkodó, korszecifikus „közösségi” pozíciójukból adódik. Az „isten” és a „haza” – azon túl, *amik* – a korszak politikai szisztémájának, az úgynevezett „kurzusnak” a két, talán legjellegzetesebb, de mindenképpen a legitimitást adó ideológemája. A megfogalmazás (megnevezés) is az uralkodó politikai idiómához igazodik. Mindkettő megnevezhető lett volna másféle, filozofikusabb, az uralkodó politikai főlhangoktól mentesebb szóhasználat keretében is. De az opció, a szövelezés itt külön jelentéssel bír: a kor, a kurzus értékrendjébe köti bele az érvelést. Az „isten” és a „haza” hiányként való megnevezése így legitimáció-megkérdőjelező funkcióba kerül. A vers alanya ezzel nemcsak egy személy, egyéni létező, hanem az adott történeti szituációban élő és mozgó, a „korral” viszonyban álló, mondhatnánk, történetileg (is) szituált szereplő.

A hiánylista egyes tételeinek értelmezésére még vissza kell térnünk; itt s most azonban elegendő annyit rögzíteni, ezek a tételek, bármily „spontánul” hangzanak is, egyáltalán nem véletlenszerűen kerültek egymás mellé. Koherens értékrendet alkotnak.

A vers 7–8. sora mindehhez képest merőben más természetű: a vers – hiányait soroló – alanya itt önmagát pozicionálja: „Húszesztendőm hatalom, / húszesztendőm eladom.” Ez a pozicionálás is belesimul az életrajz, vagy ha úgy, a szigorúbb értelmezésnek jobban megfelelő, a kvázi életrajz eseménytörténetébe. Életrajzilag „hiteles” (ti. a verset a költő csakugyan közvetlenül 20. születésnapja előtt írta, s opciója („eladom”) is szubjektíve hiteles, kétséghelvonhatatlan. Érzéseit senki – sem „egyszerű” olvasó, sem profi értelmező – nem vonhatja kétségbe. Már csak azért sem, mert ez a sarkos önpozicionálás szinte logikai kényszerítőerővel következik a hiánylistából. Az életkor, a húsz esztendő *hatalomként* való meghatározása, bár nem nélkülözi az önbizalmat, az emberi élet szociológiai realitása, antropológiai sajátosság, amelyet egyebek között a gazdasági élet tapasztalatai is folyamatosan visszaigazolnak, –

s összhangban áll a hiánylista lényeges relációkat kifejező erejével. Aki ilyen listát tud összeállítani, az rendelkezik a fölismerés szubjektív – intellektuális – hatalmával. S ennek a hatalomnak az áruba bocsátása is az egyik, történetileg determinált, s a korra gazdaságilag is, politikailag is mélyen jellemző alapviszonyulás. A fizikai bér munkás a munkaerejét, az „értelmiség” a szakértelmét és „meggyőződését”, a politikus (mind közül a legamorálisabb bérmunkás) a hatalomgyakorlás – önmagát is leértékelő, diszkreditáló – képességét „adja el”. A szabadság, ha van, viszonylagos, illuzórikus, voltaképpen csak a törvényszerűségek (trendek) érvényesülésének a szubjektív föltételét adja meg. A saját döntés illúzióját, amely a totális kiszolgáltatottsághoz képest akár mint „szabadság” is megélhető. A 8. sorban megfogalmazott kijelentés maszatolás nélküli, lapidáris tömörsége azonban így sem szokványos. A kijelentés nemcsak illúziótlan és tárgyilag hiteles, de az adott viszonyok közt már-már provokatíván nyílt. Az ilyen nyíltság mindig, minden körülmények közt az uralkodó hipokrizis megsértése. Szembehelyezkedés a próteuszi formában jelentkező „örök” képmutatással, amely minden nagy rendszer legitimációjának legfontosabb, persze leplezett (rejtett) eszköze.

Ilyet, bár tudjuk, vagy legalábbis tudható, nem illik kimondani. A kimondás már önmagában is destabilizáló. Romboló. Vagy ahogy akkoriban hívták: „destruktív”.

S a *Tiszta szívvel* logikája nem áll le e ponton. Végigmegy a logisztika kijelölte úton. Az egyén számára adódó lehetőség szélső pontjáig, a nyílt szembefordulásig, illetve a szembefordulás történeti-szociológiai „következményeiig”, egészen az egyén megsemmisüléséig.

A vers második fele, a 9–16. sor így föltételes, de radikális gondolatkísérlet. A 9. sor nagyon erős, de – ismételjük meg! – föltételes hipotézissel áll elő: „*Hogyha nem kell senkinek*” (tudniillik a húsz esztendőből fakadó, s az előbbieken, a leplezett szokásrend szerint, de azt mégis leleplezve, *eladásra* fölkinált „hatalom”), akkor valami más történik. Micsoda? „*hát az ördög veszi meg*”. Itt egy pillanatra célszerű megállnunk. A fontos sort, a tizediket, József Attila, a stilisztikai balhiedelemre rációlvá, ám rá nagyon is jellemző módon, *háttal* kezdi. A *hát* itt 'tehát' szerepben áll, a következtetés nyelvi-retorikai jelzése ez. Azaz a 9–10. sor egy úgynevezett „ha akkor” típusú szillogizmust alkot. Magyarán: *ha nem* jön össze a konvencionális, a kor gyakorlata szerinti adásvétel (márpedig az előzményekből, a hiánylistából erre lehet következtetni), *akkor* egy negatív alternatíva, egy szélsőséges lehetőség realizálódik. Az *ördög*, amely/aki szemantikailag mindig negatív attribútum, *vevőként* lép föl. A vevőnek ördögként való megnevezésében szilárd erkölcsi ítélet fejeződik ki. A beszélő, a vers alanya *tudja* és *jelzi* is, hogy az ördög belépése a folyamatba negatív szerepű. De azt is jelzi (s a vers egész logikája ebbe az irányba visz), hogy az ördög belépése a folyamatba az adott körülmények között szükségszerű és elkerülhetetlen. Nem alanyi önkény, pláne nem szeszély, hanem – más lehetőség híján – meg nem kerülhető, nem eliminálható törvényszerűség. Legalábbis az önmagát megőrizni akaró személyiség lelki realitásai közepette.

A vers gondolati-morális radikalitása innentől kezdve váratlan módon paradoxonok sorában, de logikailag simán, mondhatnánk gördülékenyen bontakozik ki. József Attila ekkor magyar–francia–filozófia szakos egyetemi hallgató, de még *nem* filozófus volt – radikalizmusa azonban „filozófiai”. A végletes, a lehetőségek szélső határáig elmenő intellektuális *alternatívaképzés*, a paradoxonokba való (azaz az ellentmondásokat kiélező s nem elmarasztaló), tömörítő lehetőségrögzítés tiszta, világos képletként jelenik meg. A 11–12. sor, nagyon éles, logikailag tiszta paradoxon: „Tiszta szívvel betörök / ha kell, embert is ölök.” E két sor végletes szélsőségeket fog egybe, s roppant bonyolult magatartás fejeződik ki benne. Szemben áll

az írott joggal, és a „szokásos”, mondhatnánk hétköznapi jogérzéssel. Ez a *betörés* és az *ölés* programba emelése. Mindkettő jogi értelemben bűncselekmény, morális értelemben pedig súlyos anomália. Nem hogy nem eszmény, de – akár tetszik ez, akár nem – deviancia. Nem lehet másként, csakis normasértésként, szociológiai anomáliaként olvasni. E program azért válik érdekessé, mert manifest paradoxitása „belezavar” a képbe, megnehezíti az ítéletet. Az ugyanis, aki itt bejelenti, hogy „betör”, ezt a bűncselekményt „tisztá szívvel” tervezi elkövetni, s „ölni” is csak akkor akar, „ha kell”. Ezzel a szándék, a szubjektív motiváció szembekerül a tervezett tettel, a paradoxont kiteljesítő 12. sor pedig (s ez egy újabb paradoxon) egyszerre radikalizálja a normasértést, már embert is ölné, de csak „ha kell”, azaz, mondhatnánk: kötelességből.

Mi ez a sajátos paradoxon, amely a versben itt megjelenik? Hogyan viszonyulunk hozzá? Az ilyen jellegű ellentmondás, bár nyilvánvalóan normát sért, méghozzá súlyosan, nem véletlenszerű, esetleges és főleg nem csak személyiségfüggő gesztus. Sőt, kimondható, nem ritkán kollektív, közösségi gyakorlatot modellez. Vannak történeti helyzetek, amelyekben a lehetséges cselekvés egy-egy csoport számára csak ilyen formában nyílik meg. A kérdés ilyenkor csak az, az illető csoport elfogadja-e vagy fölírja a számára történetileg adott aszimmetrikus viszonyt? Az emberiség története során, tudjuk, sokszor és nagyon hosszú periódusokon át, a „belenyugvás”, az aszimmetria kényszerű elfogadása volt az általános, de időről időre, ha többnyire csak a peremen is, fölmerült az adott viszonyok fölírásának, erőszakot is vállaló lelki-szociálpszichológiai igénye. Ilyenkor az aszimmetria tarthatatlanságának tudata és a normasértésre kondicionáló föltételek (ideiglenes) szinkronizációja következik be. E folyamat sokféle változatban tetten érhető a történelemben, a közvetlen motiváció is, e motiváció verbális tudatosulása is sokféle lehet, következésképpen a morális és az amorális szempontok konkrét kombinációja is nagyon különböző lehet, de az ilyen „deviancia” történetileg szignifikáns fejlemény. Jellemzésükre, itt és most két, nagyon különböző, de végső soron mégis összetartozó alakváltozatot érdemes megidézünk. Az egyik a nagypolitika fősodrában képződött meg, s mint forradalmi gyakorlat jelent meg. Ennek az alapváltozata a francia forradalomban, közelebről a *nagy terror*ban érhető tetten, amelynek csúcspontja a jakobinus diktatúra volt. E változat megítélése persze máig nem jutott nyugvópontra, a „terror” máig végletes megítéléseket vált ki. De hogy valami személyi paranoia állna a háttérben, és, mondjuk, Robespierre esetében elvitatható volna a morális megfontolás, senki nem állíthatja. S az a gyakorlat sem igazolható ennyi idő után sem, ami ellen ez a terror kialakult, ami ilyen végletes és véres reakciókat váltott ki. Az antinómia szülőanyja a történelem. S akinek ez a jakobinus „megoldás” nem tetszik, márpedig ilyenek sokan vannak, az miért nem oldotta meg vértelenebbül és jobban az adott problémát? A másik változat a perem fejleménye, és máig kanonizálatlan maradt, sőt újra és újra stigmatizálódik. Pedig szabadságvágy és bűn ebben az „alantas” változatban is együtt jár, sőt szétválaszthatatlanul összefonódik. E változat példái a „civilizált” társadalmakba beilleszkedni nehezen vagy egyáltalán nem tudó, szabadságvágyukat a folyamatos represszió, nyomor és (az uralkodó társadalmak normái szerinti) „bűnelkövetés” megszüntethetetlen jelenléte ellenére is földni nem tudó vagy/és nem akaró poszt-nomád populáció, például az ún. sátoros cigányok története. Történetükben a kriminális szál vörös fonálként húzódik végig. S róluk szólva a rasszista „magyarázatok” semmit nem magyaráznak meg, semmiféle rassz-jegy nem magyarázza e populációk sorsának megszakíthatatlanságát. Az okok, tetszik vagy sem, történetiek, s a történelem mindig különböző megelő-

ző és egyidejű fejlemények összjátéka. Az alávetett embert az alávetők legalább annyira alakítják mindenkor, mint maguk az adott helyzetre reagáló alávetettek. (Az egyes embert természetesen saját szűkebb környezete is formálja, de e közösség sem zárul el hermetikusan a környező közösségek gyakorlatától, közvetlen és közvetett hatásuk hálójában mozog.)

Egyszóval: az ilyen paradox devianciák egyáltalán nem egyedi-esetleges választások eredményei.

Csak tudatosulásuk egyéni teljesítmény.

*

A vers utolsó strófája, a 13–16. sor az egész gondolatmenet záróköve. A kibomló paradoxon-sor logikai-morális betetőzése, az illúziótlan számvetés és ugyanakkor az önérzet és az önmegerősítés gesztusa. A vers alanya tudja és kimondja: „Elfognak és felkötnek”. Ez világos beszéd, egyértelmű diagnózis, a vers alanya még csak nem is tiltakozik ellene. Nyilván ő maga is törvényszerűnek tartja sorsát. De a rend, amely elfogja és felköt, nem igazolódik itt sem, s nincs jele a megbánásnak, a „mea culpának”. Valami meglepő mégiscsak történik azonban a versben. Egy új ellentét pólusai jelennek meg. A felkötött ember holtteste „áldott földre” kerül. S e jelzős szerkezetnek nagyon fontos jelentésalakító szerepe van. A vers első két sorában azt olvashatjuk, hogy a vers alanyának „nincsen” „se istene, se hazája”. Most viszont, felkötve, „áldott földdel elfödnek” – ami nem egyebet jelent, mint hogy a *haza* földjébe temetik el, s ez a föld „áldott”, vagyis szent, pontosabban *megszentelt*. A hazátlan tehát mégis a haza földjébe kerül, ezzel a hazához való viszonya megváltozik. Ennek az összefüggésnek a jelentése kettős. A hazátlan a sírban hazára talál. (Itt nem lehet nem gondolni a kései versre: „Íme hát megelétem hazámat, / a földet, ahol nevemet hibátlanul írják fölém, / ha eltemet ki eltemet”.) Másrészt az istentelen mégsem isten nélküli, egy – nomen est omen – „mélyebb” értelemben, legalábbis ekkor, a halál után, létrejön – vagy helyreáll – e viszony. A szakrális dimenzió nem csak negatívban, de ha szemérmesen, elrejtve is, pozitív indexű változatban is tetten érhető. Az ’isten- és hazatagadó’ viszonyulás újraértelmeződik, diszkrét ám jelzett formában felülíródik. És ezt a felkötött, kivégzett embert az utolsó sor „gyönyörűszép szív”-vel minősíti. Ez, akárhogy nézzük, a vers alanyának önaffirmáló gesztusa. De nem csak az, több is annál, ismétlődő központi motívum, amelynek versépítő szerep jut, a *szív* motívum alkotja a vers gerincét. A 16. sor „gyönyörűszép szív”-e a 11. sorban megjelenő „tisza szív” folytatása, megerősítő fokozása, s hogy a szív mennyire központi motívum, mi sem mutatja jobban, mint hogy a vers címe is e motívumra épül, ezt emeli ki: *Tiszta szívvel*. A motivikus gerinc ilyenén alakulása a „tisza” és „szép” szándék, az erkölcsi pozíció kinyilvánítása.

De ez a pozíció, s ez nem is lehet másképp, a *halállal* kapcsolódik össze, közvetlen perspektívája a halál. A vers alanya, „ha kell”, maga is öl, ezért megölik (felkötik), és szívéből „halálhozó fű terem”.

A tiszta, világos artikulációjú versnek ez a „halálhozó” jelző a leginkább enigmatikus eleme. Állítólag a későbbi színházi rendező, az ekkor még költőként jelentkező Homályos (későbbi, ismertebb nevén: Hont) Ferenc egyik leleménye volt ez a szó, itt egyszerű átvétel tehát. Ha a szóhasználat forrása nem Hont volt, hanem Róheim Géza könyve, vagyis ha már ekkor ismerte *A varázserő fogalmának eredetét* (1914), a helyzet ugyanez. S nem kizárható, hogy ez az átvétel, az elsődleges költői intenciótól némileg függetlenül, önálló életre is kelt. Azaz zárvány a versben. De azt hiszem, ez csak kegyes értelmezői önáltatás, valójában többről s másról van szó. A „gyönyörűszép szív” fölött kisarjadó fű jelzője, a „halálhozó” a *ha-*

lál perspektíváját vetíti a versben megjelenő – végig gondolatkísérletként előadott – *alternatíva* fölé.

Mindezt másképp meg- és újrafogalmazva: a *Tiszta szívvel* nem a gyilkossági szándék verse, hanem a *halál anticipációja*, a történelmi viszonyok és trendek értelmezéséből elvont *perspektíva*: versben elbeszélve. Személyes vallomás is persze, a személyben föléledő agresszió kifejezése és szublimációja. A potenciális agresszió – az életrajz tényeiből is tudjuk – József Attila lelki háztartásának nem elhanyagolható súlyú komponense volt, ismételten küzdenie kellett ellene. De igazolhatóan küzdött e késztetése ellen, s ezek csaknem mindig csak szuicid formában adtak hírt magukról. Személyisége játékos, kedves, szeretetreméltó vonásai – élete kései, tragikus fázisáig – mindig felülírták, azaz „kifelé” elnyomták ezeket az adottságait. A versben, rendhagyó és váratlan attitűdjében mindez a jelek szerint együtt van. Attitűdje a szó hétköznapi értelmében nem a halálvágyé, de kétségtelenül túl van az óvatos, helyzethez igazodó kalkulatív racionalitáson. Más, erős impulzus vezérelte, az érzelem gondolatilag is radikalizálta. De a vers – úgynevezett „szélsőséges” gesztusai ellenére – nem az agresszív indulatok verse, hanem alternatívaképző gondolati teljesítmény.

Az esztétikai teljesítményt ez az összetettség, pontosabban ennek az összetettségnek a lapidáris tömörségű sűrítése adja.

De arra csak utal a vers, hogy mi volt az a közvetlen impulzus, ami kiváltotta a *Tiszta szívvel* generáló érzelmi, sőt indulati fordulatot, mi adta a lökést a gondolati radikalizálódáshoz, s így a vers megírásához.

*

Két lehetséges motívum minden értelmező számára kézenfekvőnek látszik. Az egyik az egyetemista szűkös, az alkalmi éhezést is kiváltó anyagi körülményei. Erre maga a vers is utal („harmadnapja nem eszek”), de egyáltalán nem bizonyos, hogy ez az utalás a versírás előtti közvetlen életrajzi tény volt-e, vagy/és csak poétikai funkciójú érv. Erre is, arra is lehetne hozni adatokat, az étkezési rendezetlenség, a „napokat evés” frusztráló élménye mindazonáltal bizonyosan ott van a háttérben. S ez a frusztráció semmiképpen nem a költő lelki stabilitásának fönntartását segítette. Sőt egész élethelyzetében volt valami megalázó, lelkiileg destabilizáló elem. Mindez pszichológiai alapot teremtett az alkalmi, renitens kitérősekhez, s magyarázza a környezetet meglepő, vagy akár irritáló gesztusait. (Egyik hajdani makói gimnáziumi osztálytársa szimptomatikus véleményt mondott ki, amikor – sok évtizeddel később – azt mondta Stoll Bélának: „lehetetlen fráter volt ez az Attila.”) A másik mozzanat, amely versírásra, még hozzá aktuális összegző vers megírására ösztönözhetette, bizonyosan közelgő huszadik születésnapja volt. (A vers március 25-én jelent meg, születése napja pedig április 11. A vers megírásával mintegy önmaga fölköszöntésére, megünneplésére készült – tudjuk, így tett később, 32. születésnapja alkalmával is.) Erre az életrajzi tényre, a „húszesztendőre” a vers is utal, sőt ennek a „húszesztendőnek” versépítő, poétikai szerepe is lett.

Magát a versmagatartást azonban önmagában egyik mozzanat sem magyarázza kielégítően. Mindkettő valóságos motiváció, de nem elégséges motiváció, a vers ilyen módon való megalkotásához. A döntő impulzus bizonyosan valami más volt.

Ez az impulzus a jelek szerint, *egy irodalmi inspiráció* és egy rejtett, frusztráló, de nagyon meghatározó, bár nyíltan vállalni soha nem mert *életrajzi mozzanat* összecsengése, *egymást erősítő interferenciája* volt. S itt érdemes egy kicsit elidőznünk.

*

A vers, láttuk, így kezdődik: „Nincsen apám, se anyám”. Ez a József Attila-költészet egyik, ismételt felbukkanó alapotívuma, s nem mellékesen a József Attila-mitológia egyik fontos alkotóeleme. Ráadásul a közhiedelem szerint mindkét kijelentés életrajzi tény is. Jellemző receptiótörténeti adat, hogy költőnket a tagadhatatlanul okos és szenzibilis, de az értést és a félreértést sajátos kombinációban prezentáló, *gyanakvó* Németh László is „apátlan, anyátlan Kakukk Marcinak” látta. Magyarán, azt hitte el róla, ami éppen nem evidens életrajzi elem. Az persze tény, 1925-ben József Attila édesanyja már évek óta nem élt – már 1919-ben meghalt. Apja azonban, ma már tudható, 1925-ben még élt, csak 1937-ben hunyt el. A „nincsen apám” kijelentés azonban ennek ellenére nem csak esztétikailag, de lélektanilag is hiteles: a több nevű, a szakirodalomban József Áronként számontartott apa 1908-ban, fia hároméves korában magára hagyta családját, fia igazában nem is ismerhette. Sorsa – „kivándorlása”, eltűnése vagy éppen esetleges halála – csak a magára hagyott család önvédelmi mitológiáját alkotta. Ennek a mitológiának az építéséből, ma már tudható, maga a költő is kivette részét. Az életrajzi realitással nem volt könnyű szembenéznie, nyilvánosan elismernie pedig egyáltalán nem lett volna célszerű. A reáltörténet frusztráló potenciálja igen nagy, romboló erejét közböszíteni nem lehetett, csak szőnyeg alá lehetett söpörni. A fedőtörténet csak „kifelé” szolgáltatott magyarázatot, benső feszítő, destruáló szerepe mindvégig megmaradt.

S József Áron származásának volt egy úgynevezett „sötét foltja”. Fia, sok évvel később, versben, azt írta róla, hogy „félíg székely, félíg román vagy tán egészen az”. Ez a meghatározás, azonnal észrevehető, önellentmondó, maszatoló. Valaki vagy „félíg” vagy „egészen” román, egyszerre ez is, az is nem lehet. De a költő, aki egyébként joggal jelenthette ki magáról, hogy tud *szabatosan* fogalmazni, egyszerre akart kimondani valamit és elleplezni azt. Nem a fogalmazás, hanem a lelki helyzet volt vállalhatatlanul ellentmondásos, „zavaros”. S még emögött is ott lappangott a titok, amelyet akkor, (ahogy ma is) nem volt célszerű nyilvánosan elismerni: az apa a jelek szerint nem egyszerűen „román” volt, hanem – ugye, még ma is sokakat meghökkent?! – „oláh cigány”. Ezt a származást ugyan átszínezte az erdélyi, majd budapesti (egészeben sikertelen) asszimilációs kísérlet, amely 1908 után disszimilációs fordulatba csapott át (erdélyi „román” lett, aki egy cigánytelepen élt), de az etnikai, nyelvi és szociokulturális képlet meglehetősen zavaros. József Áron eredetét, onomasztikai elemzés alapján, a ciganológusok „oláh cigányként” határozták meg. (Vö. Spiró 2002; s így tudja Bari is.) Helyét nem találása, bizonyos jogi normákon való „rugalmas” átlépése (például még élt első felesége, akitől soha nem is vált el, amikor már – igaz, Erdélyben – újranoősült!), életvitelbeli nyughatatlansága stb. jellegzetes posztnomád habitusra vall. Rosszul integrálható, „deviáns” alkat volt. S nem kétséges, habitusából fia is örökölt valamit. Ha mást nem, lelki labilitását, nehezen regulázhatóságát, s egyáltalán nem utolsó sorban elnyomhatatlan szabadságvágyát. (Költői tehetsége viszont alighanem anyai öröksége volt.)

Nem volt könnyű örökség ez, de akárhogy nézzük, ez az örökség is egy kiemelkedő intellektusú, nagy alkotó megképződéséhez adott genetikai és szociálkulturális alapokat.

*

Mit tudott minderről József Attila? Nehéz pontosan megmondani, nyilvános megnyilatkozásaiban ez a történet mindvégig elfedve maradt. De a „lényegét” bizonyosan ismerte. Nővére, Jolán, aki mint „nagylány” egyre inkább átvette az anya szerepét a családban, bár nagy legen-

dagyártó volt, sok mindent tudott apjukról is. Az „eltűnés” után személyesen is találkozott még vele, beszéltek egymással, majd később, amikor lehetősége lett rá, nyomoztatott is utána. De ami a legfontosabb, neki autopsziás ismeretei voltak, személyes benyomások alakították képét apjáról. S Jolán, alkalomtól függően, sok mindent „elfecsegett” testvéreinek is. Ha nem is összefüggő történetként, de alkalmilag ki-kiteregette a „családi szennyest”, amelynek elleplezésére „kifelé” oly nagy erőket mozgósított.

A szűk család, a József-gyerekek egymásra utalt triársa, a képmutatás és a titok körül szerveződött, de a „törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”, s a titok – így vagy úgy – föl-tárul.

Hogy József Attila már 1924/25-ben hozzávetőlegesen ismerte apja – s így saját maga – eredetét, arra több fontos jel is utal. Így, egyáltalán nem utolsó sorban, az egyetemista egyik, egyébként teljesen váratlan és meglepő választása: fölvette Herrmann Antal professzornak ciganológiai előadásait. A professzor, aki egyáltalán nem mellékesen, az első volt, aki magyar egyetemen (előbb Kolozsváron majd Szegeden) cigány néprajzot adott elő, nemcsak kitűnő, tájékozott szakember volt, de rendhagyó, extravagáns személyiség is. Mint életrajzából tudható, beépült például, s hosszú ideig élt vándorcigányok („sátorosok”) körében. Élte mindennapi életüket. (Extravaganciája másik pólusa: egy, a cigányok iránt elkötelezetten érdeklődő Habsburg főherceg ciganológiai bizalmasa, tanácsadója is volt, s mint ilyen, gyakran megfordult a cigányok integrálását megkísérlő felcsúti főhercegi uradalomban.) A húszas években már külön alakja gyakran föltűnt Szeged utcáin is – egyetemi pozíciójára rácsafoló öltözékben, például madzaggal átkötött nadrágban. S ami nem mellékes: a cigány folklórról akkor tudható ismeretek jelentős része tőle, az ő publikációiból volt ismert. Ő írta egyebek közt a Pallas Nagy Lexikona negyedik kötetének mellékletében a cigány folklórt bemutató szócikket is, *A cigányok népköltészete és zenéje* címmel. Ebben, érdemes fölfigyelni rá, ilyen verset is idéz: „Nem ismertem az apám, / Nincs barátom gondja rám, / Édesanyám rég meghalt, / A szeretőm rég megcsalt.” (Idézi ÖV. III. 2005.136.) (Az ismerős ritmusnál és fordulatnál is figyelemre méltóbb, hogy e szöveg szinte kimondja a húszesztendő József Attila – *élethelyzetét*. Illik rá. S ha olvasta, szinte lírai önéletrajzként is olvashatta.) Egyes motívumok, bizonyíthatóan az ő közleményeiből kerültek át József Attila költészetébe. A költőnek ez a ciganológiai érdeklődése aligha lehetett teljesen véletlen. Választása ez esetben nem általában a néprajzra, hanem speciálisan a cigány néprajzra – népismeretre – irányult.

Nota bene: költői felfedezője, mentora Juhász Gyula iránti vonzalmában is ott lehetett egy cigány szál. Anyai ágon (Káló) ugyanis Juhász Gyulában is volt némi „cigány vér”. S az sem teljesen véletlen, hogy az akkor már halott nagy szegedi író, Tömörkény István iránt is megmutatkozott rokonszenve. A népelet jeles megörökítője ugyanis nem csak jó író volt, de jelesül a cigány népelet empátikus és tárgyias megörökítője is. A muzsikig cigánynak, Dankó Pistának barátja, föltétlen tisztelője, aki – jellemző mozzanat ez – haláláig őrizte Dankó koporsójának kulcsát.

*

A *Tiszta szívvel* megszületésének a kulcsa pedig egy intertextuális utalásban érhető tetten. A vers, ahogy erre többször is utaltunk már, a „Nincsen apám, se anyám” sorral indul. Vagyis az első hiány, amit leltárba vesz a vers: az *apa hiánya*. Ez a választás aligha becsülhető túl. Édesanya, aki pedig idővel költészete egyre nagyobb, egyre fájóbb – és sokféle változatban meg-

jelenített – hiánya lesz, itt még csak a második helyen áll. Ez a vers valamiképpen az apa személye és öröksége körül forog.

S ami meglepő, az életrajzi tényként elkönyvelt versindító hiányok mögött egy versinspiráció húzódik meg, Babits Mihály 1912-ben írott *Cigánydala*. Mint a kutatás már észrevette (bár nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget), Babits versében egy sor motívum – „párhuzam” – a *Tiszta szívvel* felé mutat. Babits dala egy cigányasszony és rajkója fájó és keserű, együttérző megjelenítése. Nomád vagy félnomád, még a „kék ég” alatt élő „szabad” emberek ezek, anyát és gyermekét együtt látjuk, de a rajkóját dajkáló anya szólamában markánsan kirajzolódik a rajkó kiszolgáltatottsága is: „Ne felejtse, hogy ágrul lettél, / szederfa alatt születted, / s mint a röpke mag az ágrul, / úgy leszakadsz majd anyádrul, / se apád, / se anyád, / se országod, se tanyád.” A frazeológia egyezése és rokon karaktere kétségtelenné teszi, József Attila ismerte, s a maga módján föl is használta ezeket a motívumokat saját verse megalkotásakor. De az átvételnél fontosabb, hogy a *Cigánydal*ban tematizált szituációban saját helyzetére, veszteségélményére ismerhetett: „s mint a röpke mag az ágrul, / úgy leszakadsz majd anyádrul”. Árvasága mondódik itt ki, s önmaga cigányként való – szimbolikus vagy/és reális – azonosítása történik itt meg. Az azonos és rokon motívumok átvétele révén nem csak utal egyik szöveg a másikra, de az 1925-ös vers alanya *azonosítja* is magát az 1912-es versben rögzített létszituációval. A magára maradó cigány rajkó árvaságával, akiről az derül ki: „se apád, / se anyád, / se országod, se tanyád.” Tudjuk, a *Tiszta szívvel* is ezzel indul.

A *Cigánydal* idézett részlete egyébként refrénszerűen kétszer is megjelenik Babits versében. A 3. és az 5. strófában. S hogy fontos összefüggés ölt itt alakot, amelynek alkotója maga is súlyt akart adni, azt jelzi az idézett részlet mellett a *Cigánydal* zárata is.

Babits verse más szempontból is inspirálója lett a *Tiszta szívvel*nek. A *Cigánydal*, bár hangsúlytalanul és minden megrovás nélkül utal a bűnre és a szexualitásra. Egyiket sem minősíti, de – mint természetes, vagy ha úgy tetszik: törvényszerű fejleményt – jelzi őket. „Erdőn, hogyha zsidót látsz, / meg se nézed, nekilátsz.” „Mezőn, hogyha lányra lelsz, / meg se kérdezed, úgy ölelsz.” Az 5. strófában ez a két, egymást követő utalás a konvenciókból kilépő, normasértő, „cigány” praxis jelzése. Mindkét motívum, átírva és hangsúlyossá téve, fölbukkan József Attila versében is. A szexualitás mint hiány, a bűnelkövetés mint lehetőség. (Utóbbi, mint láttuk, nagy nyomatékot kapott, a vers centrumába került. Ez Babits dalához képest már radikális versszerkezeti változtatás; hangsúlyáthelyezés. Ami természetes, hiszen József Attila verse nem Babits versének reprodukciója, hanem teljesen új alkotás.)

*

A *Tiszta szívvel* a fiatal József Attila váratlan és eredeti önmeghatározási kísérlete. Hatása, kimondatlanul is egy társadalmon kívüli, félreszorult populációval való személyiségtörténeti jelentőségű morális azonosulás. Ez, mielőtt bárki félreértene, nem etnikai, hanem magatartásbéli, habituális identifikáció. A lázadás – és lehetséges következményeinek – tudatos vállalása, és végiggondolása. Elsődlegesen érületi és nem gondolkodástörténeti premisszákból folyó döntés ez. Mintát és inspirációt hozzá a „cigányságára” való rádőbbenés szolgáltatott – egy, szociológiai értelemben „külső”, deviáns, de „szabadságát” legalább érületében őrizni akaró populációval való implicit azonosulás. E gesztusban alkat és sors viszonyának újrarendeződése zajlott le. S új perspektíva nyílt meg általa.

A hatás, amelyet a vers kiváltott, nemcsak váratlanul erős és szélsőséges volt, de mindent átrendezett a költő körül.

Ő maga erre később, pályaösszegző írásaiban is reflektált. Nem véletlen, két fontos ilyen önmeghatározása is e vers utólagos (ön)értelmezésére épül. Előbb a 32. születésnapjára írott, olvasóit máig jelentősen orientáló önköszöntő költeményében, a *Születésnapomra* címűben szólt erről, majd „alkalmi” önéletrajzában, a *Curriculum vitae*-ben, amely az alkalmiság álarcában is a végleges definitív önmeghatározássá vált. Ha tetszik, ez lett a József Attila-mitológia alapszövege. Mindkét szöveg viszonylag rövid, s mint ilyen, kevés életrajzi tényről említ meg, de a tömörség mindkét esetben súlyt ad ezeknek az említéseknek, s a valóban fontos eseményeket emeli be a fénybe. Mindkét szöveg nyilvánvalóvá teszi, a vers és hatástörténete élete és pályája végső szakaszában is megkülönböztetett fontossággal bírt a költő önképében.

A *Születésnapomra* retrospektíve is sorsfordító eseménynek láttatja a *Tiszta szívvel* megírását és megjelentetését: „Lehettem volna oktató, / Nem ily töltőtoll koptató / szegény / le-gény. // De nem lettem, mert Szegeden / eltanácsolt az egyetem / fura / ura. // Intelme gyorsan, nyersen ért / a «Nincsen apám» versemért / a hont / kivont // szablyával óvta ellenem / Ideidézte szellemem / hevét / s nevét: // »Ön, amíg szóból értek én / nem lesz tanár e féltekén« / gagyog / s ragyog.” A vers zárata pedig – s ez az őt eltanácsoló professzor minősítésénél sokkal fontosabb – magát a számára adott költői szerepet is pozícionálta: „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní- / tani!” (ÖV II. 2005. 446–447.)

Ez a *Tiszta szívvel* köré épülő pályáiv nem akármilyen ívet rajzol föl.

A *Curriculum vitae* ugyanezt a történetet prózában mondja el, de a hangsúlyokat értelem-szerűen máshová helyezi – nem a lírai, hanem a narratív logikát hagyja érvényesülni. „Horger Antal professzor, kinél magyar nyelvészetből kellett volna vizsgáznom, magához hívatott, s két tanú előtt – ma is tudom a nevüket, ők már tanárok – kijelentette, hogy belőlem, míg ő megvan, soha nem lesz középiskolai tanár, mert »olyan emberre – úgymond – ki ilyen verseket ír«, s ezzel elém tárta a Szeged c. lap egyik példányát »nem bízhatjuk a jövő generáció nevelését.«” Az elbeszélés e pontig Horger professzor elleni vádiratként is olvasható (sokan és sokszor így is olvasták), ennél az – egyébként érthető és jogos – „bosszúnál”, költői elégtétel-nél azonban a folytatás, amely a másik oldal reakcióit idézi föl, és új perspektívát nyit meg, fontosabb: „Sokszor emlegetik a sors iróniáját, s itt valóban erről van szó: az a versem, *Tiszta szívvel* a címe, igen nevezetessé vált, 7 cikket írtak róla, Hatvany Lajos az egész háború utáni nemzedék dokumentumának nyilvánította nem egy ízben »a kései korok számára«, Ignotus pedig »lelkében dédelgette, simogatta, dűnnyögte és mormolgatta« ezt a »gyönyörű szép« verset, ahogyan a Nyugatba írta róla és ezt a verset tette Ars poeticájában az új költészet mintadarabjává” (ÖM IV. 1967. 36–37).

Nem is kétséges, a vers valamit nagyon eltalált, polarizálta a szellemi életet. A „konzervatívokat” (például Horgert) maga ellen fordította, a „progressziót” (vagy legalább annak régi, intranzingens szárnyát, Ignotusékat) maga mellé állította. A versmagatartás személyen túli/fölötti reprezentativitásra tett szert. Természetesen a fiatal költő további életét és alkotói lehetőségeit is meghatározta. Egzisztenciálisan beszűkítette, intellektuálisan kitágította. Ráállította egy, addig nemigen érzékelhető pályára. A lehetőségeknek ez az átrendeződése azonban már benne volt választott magatartása logikai és morális szerkezetében.

Azaz mind Horger, mind Ignotusék jól döntöttek, a maguk diametrálisan ellentétes nézőpontjához jól igazodtak. Aki olyan verset írt, mint a *Tiszta szívvel*, annak – ha komolyan vette

saját szavait – ezzel számolnia kellett. Egy ilyen, természete szerint megosztó verssel nem lehetett egységes, osztatlan sikert elérni.

E vers gondolkodástörténeti érdeme egy föloldhatatlan ellentét szerkezetének fölmutatása és leírása. És az ilyesféle vállalkozásnak mindig ára van, ameddig egy társadalmat és az azt fenntartó hatalmi mechanizmust antagonisztikus ellentétek osztják meg. A fiatal József Attila ezt a saját bőrén érezkelhette és tanulhatta meg.

A versért meg kell szenvedni.

Jegyzet: A *Tiszta szívvel* szövegét lásd *József Attila összes versei. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla.* Budapest, 2005. Maga a vers: I. 386., megjelenése adatai: I. 387; tárgyi, például szövegpárhuzamokat is hozó jegyzetei: III. 136–137. – A költő pályaképvázlata: Lengyel András: *József Attila.* = *Uő:* Mutatvány az 1945 előtti magyar ellenkultúra kislexikonából. Ötvenöt címszó. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* új folyam 6. 2019. 218–221. A szegedi pályaszakasz úttörő, sok szempontból máig meg nem haladott földolgozása: Péter László: *József Attila Szegeden.* Szeged, 1955 (újabb kiadása is van). A háttérhez: Szabolcsi Miklós: *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927.* Budapest, 1977. (Mindkét mű tárgyalja a *Tiszta szívvel* körüli fejleményeket; a későbbi szakirodalom csak ezek adatait hasznosítja, értelmezi újra.) – József Áronról a legtöbb adatot Szabolcsi Miklós adja: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése.* Budapest, 1967. 15–25, 33–34, 46–47, 52–54. (A cigány eredetről hallgat.) József Attila „félcigány” származásáról: Spiró György: Válasz egy dicséretre. *ÉS*, 2002. márc. 22. A kérdésről többször konzultáltam Bari Károllyal, a magyarországi cigányság legsokoldalúbb és legalaposabb ismerőjével; ő ugyanilyen értelemben beszélt e kérdésről. (Újabban mások, például Háy János is utal erre az életrajzi tényre.) – A cigányság történetének és néprajzának akkori legjobb, reprezentatív összefoglalása: Pallas Nagy Lexikona negyedik kötetében a *Cigányok* című melléklet (Wislöcky Henrik, Herrmann Antal, József főherceg és mások tollából). Újabb, gazdag anyagú, reprezentatív áttekintés: Bari Károly: *A cigányokról.* Az Amaro Drom 2009. decemberi számának melléklete. Tanulságos az a kép is, amelyet a kortárs Tömörkény István rajzolt a posztnomád cigányságról, beilleszkedéséről, integrációjuk problémáiról. *Vö.* Lengyel András: „Európa utolsó nomádjai.” A cigány nép Tömörkény íásaiban. = *Uő:* *Tömörkény-tanulmányok.* Szeged, 2019. 173–229. – A *Tiszta szívvel* cigány vonatkozásaihoz lásd Herrmann Antal: A cigányok népköltészete és zenéje. A Pallas Nagy Lexikona negyedik kötetének *Cigányok* című mellékletében: XXXIII–XXXIX. Herrmannról: Lengyel András: *József Attila népköltészeti ismereteinek forrásaihoz.* Herrmann Antal szegedi egyetemi előadásai. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1977. aug. 14. 7. Újraközölve: *Néprajzi Hírek*, 1989. 1–3. sz. 122–126. – Babits Mihály *Cigánydal* című verse 1912-ben született, megzenésítve kupléként is előadták, szövege a Babits Összesekben hozzáférhető. A *Cigánydal* és a *Tiszta szívvel* összefüggésére utal Rába György: *Babits Mihály költészete.* Budapest, 1981. 332, majd az ő nyomán Stoll Béla (ÖV III. 2005. 137) is. Stoll, Herrmann közlése alapján a *Tiszta szívvel* és a cigány népköltészet összefüggései is utal. – A *Születésnapomra* (vö. ÖV II. 2005. 446–447) és a *Curriculum vitae (József Attila Összes Művei IV. Novellák, önvallomások, műfordítások.* Pótlások az I–III. kötetekhez. Sajtó alá rend. Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Budapest, 1967. 34–37) közismert szövegek, több kötetben is hozzáférhetők. A „hét cikk”-ről, amelyet verse kapcsán a költő önértzettel említ meg, lásd Péter László: Hét cikk egy versről. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1980. márc. 9., kötetben: *Uő: 14 írás József Attiláról.* Szeged, 2005. 68–74. (E cikk regisztrálja Ignótus Hugo nevezetes Nyugat-béli méltatását is.)